

**ОГНІВЕЦЬ І.В.,
здобувач**

*Інститут
міжнародних відносин
Київського
національного
університету імені
Тараса Шевченка*

**ПОДВІЙНЕ
ГРОМАДЯНСТВО У
КОНСТИТУЦІЙНОМУ
ПРАВІ УКРАЇНИ**

16 липня 1990 року Україна проголосила державний суверенітет. У процесі державотворення молоді української держави, який відбувався на фоні правонаступництва СРСР, одним з першочергових завдань стало створення інституту громадянства України, без якого не може існувати жодна незалежна держава.

Правовою основою для цього послужило закріплення в розділі IV Декларації "Про державний суверенітет України" від 16.07.1990 положення про запровадження в Україні власного громадянства¹. В умовах зміни суверенітету і переходу юрисдикції над територією колишнього СРСР внаслідок його розпаду до нових незалежних держав- правонаступниць, Україна, як і решта колишніх радянських республік СРСР, що здобули незалежність, повинна була у якомога стисліший строк створити законодавчу базу у сфері громадянства, здатну належним чином забезпечити законні інтереси держави та осіб, які проживають на її території.

У зв'язку з цим Верховною Радою України були прийняті серед перших базових законів, що закладали основи державної політики у

сфері громадянства України, Закон про громадянство України від 08.10.1991 р. та Закон про правонаступництво України від 12.09.1991р.

Закріплення в цих Законах принципу “нульового варіанту”, у відповідності з яким громадянами України визнавалися всі громадяни Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на її території, наочно продемонструвало демократичний підхід Української держави до вирішення питання правонаступництва у сфері громадянства. За оцінкою експертів Ради Європи, визначення Україною первісної сукупності своїх громадян за принципом “нульового варіанту”, який повністю відповідає основоположним принципам і нормам міжнародного права, дало можливість досить швидко і в цілому безболісно вирішити проблему громадянства України як незалежної держави, уникнувши при цьому загострення суспільно-політичної ситуації, що мало місце в деяких інших незалежних державах-наступницях СРСР.

Закон про громадянство України побудований за принципом рівності. Зокрема, у відповідності з п.2 ст.2 Закону право на громадянство надається особам, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак.

В Законі також закріплений принцип єдиного громадянства (ст.1).

Проте, в той час, коли приймався вищезгаданий Закон, Україна фактично ще являлася радянською республікою Союзу РСР. У зв'язку з цим закономірним було те, що політична ситуація того часу знайшла своє відображення у вказаному Законі у вигляді положення про можливість запровадження правового інституту подвійного громадянства на підставі двосторонніх міждержавних договорів (ст.1). Таким чином, передбачалася ймовірність укладення договорів в рамках Союзу РСР про “внутрішнє” подвійне громадянство.

З остаточним утвердженням України як незалежної держави питання подвійного громадянства набуло значного загострення внаслідок того, що Росія планувала поступово перетворити СНД в державне утворення на зразок колишнього СРСР. В цих умовах проблема подвійного громадянства для Росії набувала суто політичного значення як засіб поширення свого впливу за межі національних кордонів під виглядом дипломатичного захисту прав своїх громадян. Відповідно питання подвійного громадянства перетворилося на суттєву політичну проблему і для інших держав СНД, в тому числі і для України, з огляду на необхідність захисту свого суверенітету від розмивання запровадженням Росією на території країн СНД подвійного громадянства.

11.09.1993р. у відповідності з Розпорядженням Президента України була створена Тимчасова міжвідомча комісія з питань подвійного громадянства, перед якою було поставлене завдання підготувати на розгляд Президента України пропозиції щодо ре-

алізації положення ст.1 Закону про укладення Україною договорів про подвійне громадянство².

Комісія прийшла до наступних висновків:

- 1) подвійне громадянство – це об'єктивне явище, яке існує незалежно від того, визнає чи не визнає його будь-хто. Визнати подвійне громадянство означає врегулювати його правові наслідки, як для осіб з подвійним громадянством, так і для держав, громадянами яких вони являються;
- 2) бажання однієї країни укласти договір з іншою країною щодо розширення кола осіб з подвійним громадянством – це свідоме намагання створити правову легальність для втручання у внутрішні справи іншої держави;
- 3) укладення Україною міждержавних договорів про подвійне громадянство може призвести до суттєвих негативних наслідків для загальнонаціональних інтересів України, а також може навіть спричинити в майбутньому до силового втручання іноземної держави у внутрішні справи України під виглядом захисту інтересів своїх громадян;
- 4) Україна не зацікавлена у заохоченні поширення випадків подвійного громадянства, тому повинна через відповідні угоди з іноземними державами врегулювати негативні наслідки його спонтанного виникнення;
- 5) виходячи з позиції неприйнятності інституту подвійного громадянства, доцільним є укладення Україною міжнародних договорів про запобігання подвійному громадянству, які за своїм змістом нагадували б двосторонні договори між колишнім СРСР та країнами колишнього соціалістичного табору;
- 6) зазначені договори бажано насамперед укласти з країнами СНД, в тому числі з Російською Федерацією.

Позиція Тимчасової міжвідомчої комісії з питань подвійного громадянства була підтримана Президентом України і фактично лягла в основу політичного курсу Української держави у сфері громадянства.

На цей час Україна уклала на двосторонньому рівні низку міжнародних договорів з країнами СНД про запобігання виникненню випадків подвійного громадянства. Зокрема, зазначені договори укладені з такими країнами, як Узбекистан, Грузія та ін.

Слід зазначити, що у період з 1995 по 1997 рік велися переговори на рівні експертів між Україною та РФ щодо укладення договору з питань подвійного громадянства. Однак цей переговорний процес призупинився внаслідок різних підходів Сторін до вирішення зазначеної проблеми.

З утвердженням незалежної України здійснюється послідовний розвиток інституту громадянства через удосконалення її законодавчої бази. 28.06.1996р. Верховна Рада України прийняла Конституцію України, де були закріплені основні принципи громадянства України, серед яких та-

кож знайшов своє відображення і принцип єдиного громадянства. Так, ст.4 Конституції проголошує, що в Україні існує єдине громадянство.

Необхідно підкреслити, що дотримання принципу єдиного громадянства являється традиційним для українського права, оскільки Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року передбачала, що громадянин УНР не може бути одночасно громадянином іншої держави.

Закріплення Конституцією України основоположних принципів громадянства послужило підставою для внесення відповідних змін та доповнень до Закону про громадянство з метою приведення його положень у відповідність з конституційними нормами.

16.04.1997р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про внесення змін до Закону України “Про громадянство України”.

Порівняльно-правовий аналіз показує, що цей Закон суттєво відрізняється від попереднього Закону, зокрема у частині регулювання проблеми подвійного громадянства.

Так, зі ст.1 Закону було вилучено норму, яка допускала подвійне громадянство на підставі двосторонніх міждержавних договорів. Внесення законодавцями відповідної зміни до зазначеної статті обумовлювалося необхідністю гармонізації норм Закону з нормою Конституції України, яка закріплює принцип єдиного громадянства.

Крім того, стаття Закону, яка визначала випадки втрати громадянства України, була доповнена положенням про те, що громадянство України втрачається внаслідок добровільного вступу громадянина України до громадянства іншої держави.

Певної модифікації зазнала норма попереднього Закону, що закріплювала принцип невизнання за громадянином України належності до громадянства іноземної держави. У новій редакції Закону вказаний принцип містився у ст.20 в наступній редакції:

“...За громадянином України не визнається належність до іноземного громадянства до прийняття рішення про втрату громадянства України”. На відміну від попереднього Закону наступний Закон містив лише норму щодо невизнання за громадянином України громадянства іноземної держави, набутого ним у добровільному порядку.

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на те, що нова редакція зазначеної норми значно звужувала дію принципу невизнання за громадянином України іноземного громадянства у порівнянні з подібною нормою, яка містилася у попередній редакції Закону.

Адже раніше, згідно з нормою Закону, дія принципу невизнання за громадянином України належності до громадянства іноземної держави поширювалася на всі випадки подвійного громадянства, незалежно від того, яким чином воно було набуто: добровільно чи поза бажанням особи.

З огляду на вищезазначене та враховуючи те, що Закон про громадянство від 16.04.1997 р. не передбачав механізм вирішення проблеми подвійного громадянства, набутого поза бажанням громадяни-

на, можливо за принципом “від протилежного” прийти до висновку, що недобровільне набуття подвійного громадянства не спричиняло до втрати українського громадянства, оскільки воно визнавалось.

18.01.2001 р. Верховна Рада України прийняла новий Закон про громадянство України. Цей Закон значною мірою наближений до вимог Європейської конвенції про громадянство 1997 р. і створює достатні правові умови для ефективного вирішення питань громадянства³.

Зокрема, в ньому знайшли своє відображення фундаментальні принципи сучасного міжнародного права, такі як: рівність перед законом, запобігання виникненню випадків безгромадянства, визнання права громадян України на зміну громадянства та ін. Водночас, в українському законодавстві закріплений принцип єдиного громадянства, якого дотримується значна частина країн. Беручи за основу існування 4 моделей єдиного громадянства, Україна входить до групи держав-членів Ради Європи, що застосовують модель “жорсткого” єдиного громадянства. Це означає, що Україна неухильно дотримується принципу єдиного громадянства, без будь-яких винятків.

На відміну від попереднього Закону про громадянство України від 16.04.1997 р. новий Закон містить визначення принципу єдиного громадянства. Зокрема, у відповідності з пунктом 1) статті 2 цього Закону єдиним громадянством вважається громадянство держави України, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Крім того, в цьому ж пункті зазначається, що у випадках, коли громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України.

Така редакція дає підстави вважати, що принцип єдиного громадянства спрямований насамперед на уникнення так званого “внутрішнього” подвійного громадянства. Що стосується “зовнішнього” подвійного громадянства, то складається враження, що це поняття в зазначеній редакції є дещо відокремленим від визначення принципу єдиного громадянства. Тому вважається доцільним принцип єдиного громадянства, закріплений в пункті 1) статті 2 Закону, сформулювати у наступній редакції:

“1) єдиного громадянства – громадянства України, що виключає можливість:

- існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України;
- визнання громадянства іншої держави за громадянином України або за іноземцем, який набув громадянство України”.

Запропонована редакція принципу єдиного громадянства дасть можливість однозначно закріпити в Законі ставлення законодавця до таких явищ як “внутрішнє” подвійне громадянство та “зовнішнє” подвійне громадянство.

Одним з принципів, на яких ґрунтується законодавство України про громадянство згідно з пунктом 3) статті 2 Закону України про громадянство, є неможливість позбавлення громадянина України громадянства України.

Як відомо, при підготовці проекту Конституції України ставилося за мету – створити таку правову базу, яка б повністю відповідала міжнародним стандартам у сфері прав людини. У зв'язку з цим в пункті 1 статті 25 Конституції України знайшов своє втілення принцип щодо заборони позбавлення особи її громадянства, закріплений у статті 15 Загальної декларації прав людини. Проте в законодавстві України формулювання вказаного принципу дещо відрізняється від того, яке міститься у згаданому міжнародному документі, оскільки в статті 15 Загальної декларації прав людини мова йде про заборону безпідставного позбавлення громадянства, а в українському законодавстві, зокрема в пункті 1 статті 25 Конституції України та пункті 3) частини 1 статті 2 Закону про громадянство України, йдеться про заборону будь-якого позбавлення громадянства.

Крім того, слід зазначити, що Європейська конвенція про громадянство 1997 р. містить саме принцип заборони безпідставного позбавлення громадянства. Так, згідно з пунктом с) статті 4 вказаної Конвенції, ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства.

Таким чином, з метою гармонізації норм чинного законодавства України з вищезгаданими положеннями Європейської конвенції про громадянство та Загальної декларації прав людини необхідно внести доповнення до пункту 1 статті 25 Конституції України та пункту 3) статті 2 Закону України про громадянство, а саме закріпити в цих нормах загальноприйнятий в міжнародному праві термін “безпідставне позбавлення громадянства”.

Урахування цієї пропозиції також дасть можливість узгодити пункт 3 статті 2 та статтю 19, яка передбачає випадки, коли громадянство України втрачається.

Особливий інтерес у цьому зв'язку становить співвідношення таких понять як “позбавлення громадянства” та “втрата громадянства”. На думку автора, ці два явища є нерозривними, а відмінність їх полягає лише у тому, що вони відображають різні грані єдиного поняття. Абстрагуючись від термінології Закону про громадянство, це поняття можливо сформулювати як “припинення громадянства особи за ініціативою держави”. У цьому випадку обов'язковими є дві дії: одна дія спрямована на особу з боку держави – це позбавлення державою громадянства особи внаслідок певної причини, передбаченої законодавством цієї держави; друга дія – втрата особою громадянства в результаті вищезазначеної дії держави. Іншими словами, держава при наявності вказаних у законі підстав позбавляє громадянина громадянства. І тільки після позбавлення громадянства особа втрачає громадянство⁴.

Отже, незважаючи на заборону будь-якого позбавлення громадянства України, така процедура, однак під назвою "втрата громадянства", міститься у статті 19 Закону.

Порівняльний аналіз переліку підстав для втрати громадянства України, передбачених чинним законодавством України, та переліку підстав для втрати особою громадянства, визначених у пункті 1 статті 7 Європейської Конвенції про громадянство, свідчить про те, що вони мають схожі та відмінні риси.

Схожими є такі підстави, як:

- добровільне набуття особою іншого громадянства;
- набуття громадянства держави шляхом шахрайства, надання фальшивої інформації або приховування будь-якого суттєвого факту, що стосується заявника;
- добровільна служба в іноземних збройних силах.

Відмінними є наступні підстави для втрати особою громадянства. Законодавством України передбачає додаткові підстави для втрати громадянства:

- якщо іноземець набув громадянство України і не надав у встановленому порядку документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;
- якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство.

Вказані підстави обумовлені тим, що Українська держава, з одного боку, будучи максимальною зацікавленою у запобіганні виникненню випадків безгромадянства, з іншого боку, вживає всіляких заходів з метою недопущення виникнення випадків подвійного громадянства під час вступу до громадянства України.

Слід зазначити, що Європейська конвенція не містить вказаних вище підстав. Однак, у пункті 1 статті 7 Конвенції закріплені інші підстави, не передбачені українським законодавством, а саме:

- "d) поведження, що суттєво шкодить життєвим інтересам держави-учасниці;
- e) відсутність дійсного зв'язку між державою-учасницею і громадянином, який постійно проживає за кордоном;
- f) коли під час неповноліття дитини встановлено, що передумови внутрішнього законодавства, що спричинили набуття громадянства згідно із законом держави-учасниці, більш не виконуються;
- g) усиновлення дитини, якщо дитина набуває або має іноземне громадянство одного або обох усиновителів".

Розглянемо окремо кожен із вказаних вище підстав.

Включення до законодавства України такої підстави як поведжен-

ня, що суттєво шкодить життєвим інтересам держави-учасниці, є доцільним за умови, що втрата громадянства у таких випадках не призведе до безгромадянства.

На думку автора, особливої уваги заслуговує така підстава для втрати громадянства як відсутність дійсного зв'язку між державою-учасницею і громадянином, який постійно проживає за кордоном.

Одним з принципів, на яких базується законодавство України про громадянство, є збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Цей принцип, на думку автора, має дещо декларативний характер і не враховує непоодиноких випадків, коли громадяни України, які десятиліттями проживають за кордоном і, не підтримуючи будь-яких контактів з Батьківщиною, поступово втрачають з нею дійсний зв'язок. Українське громадянство зазначених осіб слід вважати формальним, оскільки існує воно лише на папері. Безспірно, користі від такого громадянства не має ні особа, ні, тим більше, Українська держава.

Крім того, ця норма Закону являється одним з основних джерел подвійного громадянства, яке виникає внаслідок відсутності чіткого часового обмеження проживання громадянина України за кордоном, протягом якого зберігається українське громадянство.

З огляду на вищевикладене, пропонується вилучити пункт 7) у статті 2, в якому закріплений згаданий принцип. Крім того, необхідно частину першу статті 19 доповнити пунктом б) в такій редакції:

“б) відсутність дійсного зв'язку між державою і громадянином, який постійно проживає за кордоном понад 10 років”.

Крім того, останній абзац статті 19 необхідно доповнити, виклавши в такій редакції:

“Положення підпунктів 1,2,3,4,5,6 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства”.

Таким чином, закріплення у статті 19 такої підстави як відсутність дійсного зв'язку особи з державою матиме потрібний ефект, а саме:

- дасть можливість створити дієвий механізм відслідковування реального зв'язку громадян, що постійно проживають за кордоном, з Україною, і тим самим суттєво скоротити випадки подвійного громадянства;
- не призведе до випадків безгромадянства;
- узгоджуватиметься з пунктом е) статті 7 Європейської конвенції про громадянство.

Підпункти ф) та г) пункту 1 статті 7 Конвенції передбачають підстави для втрати громадянства неповнолітніми особами.

Чинне законодавство України детально регламентує питання громадянства дітей з тим, щоб запобігти ситуаціям, які можуть призвести до безгромадянства. З цієї метою при визначенні громадянства дитини за-

стосовується при необхідності комбінування принципу “права крові”, який являється домінуючим, та принципу “права землі”.

Одночасне застосування цих принципів, як свідчить міжнародна практика, у більшості випадків призводить до автоматичного виникнення подвійного громадянства у випадках народження дітей у змішаних шлюбах. Законодавство України також не являється винятком з цього правила. Аналіз чинного Закону про громадянство України свідчить про те, що цілий ряд його статей “програмує” виникнення випадків подвійного громадянства.

Наприклад, при різному громадянстві батьків, один з яких на момент народження дитини перебував у громадянстві України, дитина набуває громадянство України за народженням.

У зв'язку з цим доцільним є аналіз положень Закону про громадянство на відповідність підпункту г) пункту 1 статті 7 Конвенції.

Згідно з частиною 10 статті 18 Закону про громадянство, дитина, усиновлена іноземцями або особами без громадянства, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з усиновителів.

Європейська конвенція про громадянство передбачає, що підставою для втрати громадянства може бути усиновлення дитини, якщо дитина набуває або має іноземне громадянство одного або двох усиновителів.

Необхідно констатувати певну неузгодженість вказаних документів в цій частині. Адже норма Європейської конвенції спрямована на скорочення випадків подвійного громадянства, які виникають у результаті усиновлення дітей іноземними громадянами.

Закон про громадянство України залишає право вибору рішення у цьому питанні за іноземними громадянами або особами без громадянства.

Отже, українське законодавство потребує в цій частині приведення у відповідність до вимог Європейської конвенції про громадянство.

У цьому зв'язку пропонується вилучити частину 10 статті 18 та доповнити пункт 7) статті 19 Закону в наступній редакції:

“7) усиновлення дитини, якщо дитина набуває або має іноземне громадянство одного або двох усиновителів”.

Законодавство України про громадянство не передбачає втрату громадянства у випадках, коли подвійне громадянство набувається автоматично, наприклад, при народженні або при вступі до шлюбу, однак іноземне громадянство цих осіб не визнається. З огляду на це виникає питання: чи достатньо, з точки зору держави, обмежитись невизнанням іноземного громадянства такої категорії осіб. Можливо варто вжити більш ефективних заходів, а саме запровадити процедуру оптації громадянства для осіб, які автоматично набули іноземне громадянство.

У цілях скорочення випадків подвійного громадянства, виникнення яких можливе в результаті реалізації норм згаданого Закону, що регулюють порядок набуття громадянства України за народженням у змішаних шлюбах та норм, які визначають порядок набуття громадянства України неповнолітніми особами у зв'язку з усиновленням,

доцільно статтю 17 Закону доповнити пунктом 4) в такій редакції:
“4) внаслідок оптації громадянства”.

Крім того, Розділ III Закону пропонується доповнити новою статтею і викласти її в такій редакції:

“Стаття 22. Оптація громадянства.

Особа, яка набула громадянства іншої держави автоматично при народженні або внаслідок усиновлення, після набуття повнолітнього віку має протягом року подати заяву про оптацію громадянства та оформити вихід з громадянства відповідної держави. У випадку невиконання особою вказаної процедури, вона втрачає громадянство України”. Нумерація наступних статей Закону відповідно підлягає зміні.

Однією з умов прийняття до громадянства України згідно з пунктом 2 частини 2 статті 9 Закону про громадянство України є зобов'язання припинити іноземне громадянство. До того ж, частина 4 зазначеної статті передбачає наступне:

“Якщо особа, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави для отримання такого документа, з незалежних від неї причин не може його отримати або їй надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, вона подає декларацію про відмову від іноземного громадянства”.

Розглянемо причини запровадження зазначеної норми та правові наслідки її реалізації. Існують деякі категорії осіб, які в силу певних обставин політичного або економічного характеру не в змозі виконати умови українського законодавства щодо виходу з попереднього громадянства з метою набуття громадянства України шляхом натуралізації.

Це, зокрема, стосується біженців, які змушені були покинути батьківщину, рятуючись від переслідування. До цієї ж групи можливо віднести депортованих та членів їх сімей, які повертаються на свої історичні землі і не можуть набутися громадянство внаслідок надзвичайно високої плати за вихід з попереднього громадянства.

До того ж, існують випадки, коли особа взагалі не може вийти з громадянства, набутого нею за походженням, оскільки це не передбачено законодавством відповідної держави або ця держава в інтересах своєї національної безпеки не дає згоди на вихід особи з її громадянства.

Проте розглянемо політико-правовий аспект цього питання. Україна в односторонньому порядку бере на себе непритаманні їй функції щодо вирішення питання виходу з громадянства іноземних держав. Це входить в пряму суперечність з загальновизнаним принципом суверенності держав, у відповідності з яким питання громадянства будь-якої незалежної держави регулюються виключно її внутрішнім правом.

Таким чином, порушення вказаного принципу міжнародного права з боку однієї з країн шляхом включення в односторонньому порядку до своєї компетенції питання виходу з громадянства іншої чи інших держав закономірно може бути розцінене останніми як втру-

чання у їх внутрішні справи і, більше того, може навіть спровокувати ускладнення у відносинах з цими державами.

До того ж, вирішення Україною питання щодо виходу з громадянства іншої держави вказаним шляхом фактично не змінює міжнародно-правового статусу вказаних осіб, як таких, що мають подвійне громадянство, оскільки односторонній вольовий акт держави, що на власний розсуд включила до своїх повноважень питання виходу певної категорії осіб з громадянства іноземної держави, без згоди на те з боку відповідної держави, жодним чином не здатний вплинути на громадянський зв'язок, що існує між особою та державою.

З огляду на вищезазначене пропонується вилучити термін “декларація про відмову від іноземного громадянства” у статті 1 та частину 4 у статті 9 Закону.

Відповідно частину 5 статті 9 слід вважати частиною 4. Пропонується також цю частину доповнити новим реченням у такій редакції:

“Зобов'язання припинити іноземне громадянство не вимагається також від осіб, які мають всі передбачені законодавством відповідної держави підстави для отримання документа про припинення іноземного громадянства, з незалежних від них причин не можуть його отримати”.

Враховання цієї пропозиції дасть можливість привести законодавство України про громадянство у відповідність з вимогами статті 16 Європейської Конвенції про громадянство 1997 року, яка передбачає, що держава-учасниця не ставить умовою для набуття або збереження її громадянства вихід з іншого громадянства чи втрату його, коли такий вихід чи втрата є неможливими або цього недоцільно вимагати.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див.: Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України / Укл. С. Бритченко, В. Суботенко, С. Чехович – Київ: Континент, 2001.
- ² Розпорядження Президента України “Про тимчасову міжвідомчу комісію з питань подвійного громадянства” від 11.09.1993 р. №97/93-рп // Поточний архів МЗС України.- Департамент консульської служби. – 1993.
- ³ Закон про громадянство України від 18.01.2001 р: www.rada.kiev.ua.
- ⁴ Альбертіні Л.Ф. Конституційно-правова заборона позбавлення громадянства в Україні і втрата громадянства України за статтею 20 Закону України “Про громадянство України” // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – 1998. – № 3 – 4. – С. 57 – 65.

Надійшла до редакції 22.01.2002